

Slovesa a časování (konjugace)

1 Typy tvarů ve slovesném paradigmatu

Slovesné paradigma (soubor tvarů jednoho slovesa) je v češtině mnohem rozsáhlejší a složitěji organizované než paradigma jmenné. Slovesa mohou vyjadřovat více gramatických významů než jména. Jak už bylo uvedeno v morfematice, mají slovesa dva kmene. Od kmene přítomného (přezentního) se tvoří tvary přítomného (a u nedokonavých sloves vyjadřujících futurum tvarotvorným prefixem i budoucího) času, rozkazovacího způsobu a přítomného přechodníku; od kmene minulého (infinitivního) se tvoří infinitiv, tvary minulého (neboli činného) přičestí, tvary trpného přičestí a tvary minulého přechodníku; jiné jednoduché (jednoslovné) slovesné tvary v současné češtině neexistují. Sloveso *být* má kromě přítomného a minulého kmene ještě kmen futurální (*bud-0*, *bud-e*, *bud'-0*), od něhož se tvoří tvary budoucího času a rozkazovacího způsobu.

Slovesné paradigma obsahuje řadu tvarů víceslovných, tzv. složených. Složené jsou v češtině všechny tvary vyjadřující trpný rod, všechny tvary vyjadřující podmiňovací způsob, všechny tvary vyjadřující minulý čas (včetně tvarů 3. osoby, jen zdánlivě jednoduchých: srov. *dostal jsem*, *dostal jsi*, *dostal 0*) a tvary budoucího času většiny nedokonavých sloves (*budeš čekat*). Složený slovesný tvar se skládá jednak z nějakého tvaru příslušného slovesného lexému, jednak z tvaru pomocného slovesa a/nebo volného tvarotvorného morfému *se*. Pomocné sloveso je sloveso, které pomáhá tvořit složené slovesné tvary a v této funkci pozbývá svého původního lexikálního významu; v češtině funguje jako pomocné sloveso *být*, okrajově též *bývat*, popř. i *bývávat*. Volným tvarotvorným morfémem *se* se tvoří tvary zvrátneho pasíva. Složený slovesný tvar se při morfologickém rozboru určuje dohromady, jako jeden tvar.

Dále rozlišujeme dva základní typy slovesných tvarů: slovesný tvar určitý (verbum finitum, VF) a slovesný tvar neurčitý (verbum infinitum, VInf). Toto dělení je velmi důležité, neboť slovesný tvar určitý plní funkci přísudku, a je tedy větotvorný, kdežto tvar neurčitý sám o sobě být přísudkem nemůže. Slovesný tvar určitý nutně vyjadřuje kategorie osoby a způsobu, tvar neurčitý tyto kategorie nevyjadřuje.

2 Morfologické kategorie sloves

Prvním krokem v morfologickém rozboru slovesného tvaru je rozlišení, zda jde o verbum finitum, nebo ne. Pokud ano, jako první kategorie se určuje osoba, pak číslo, pak způsob.

Všechny slovesné tvary určité tedy vyjadřují osobu: první, druhou nebo třetí. Zároveň vyjadřují i číslo: singulár nebo plurál. (Osobu bez čísla vyjádřit nelze, vyjadřují se pohromadě osobní koncovkou.) Slovesná osoba vyjadřuje vztah přísudkového děje k účastníkům komunikačního aktu: 1. osoba k mluvčímu/pisateli, 2. osoba k adresátovi, 3. osoba k předmětu komunikace (jejímu neúčastníkovi). Číslo v zásadě vyjadřuje, zda je příslušný účastník/neúčastník komunikace jeden, nebo jich je víc. Kategorie čísla je u sloves dána shodou s podmětem. Při vykání vyjadřují některé slovesné tvary plurál (např. *Pojďte, pane...*), jiné jsou v kategorii čísla nekonzistentní, tzn. část slovesného tvaru (pomocné sloveso) vyjadřuje plurál a část (příčestí) singulár (*vyhrál jste*).

Všechny tvary určité vyjadřují rovněž způsob. Čeština rozeznává čtyři způsoby: oznamovací (indikativ), rozkazovací (imperativ), podmiňovací (kondicionál) přítomný a kondicionál minulý. Indikativ je bezpříznakový způsob a jako jediný z hodnot způsobu na sebe váže kategorii času. Imperativ vyjadřuje apelovost, pragmatické zaměření na adresáta: představuje děj jako žádoucí a jeho vykonání požaduje na adresátovi. Kondicionál přítomný vyjadřuje hypotetický, potenciální děj; kondicionál minulý děj nereálný, nepřekonatelnou překážku. Kondicionál minulý v současné češtině výrazně ustupuje (zvláště tam, kde je nereálnost děje odvoditelná z kontextu). Nahrazuje ho zejména kondicionál přítomný, při vyjadřování podmínky rovněž infinitiv a ve větě, na níž vyjádření podmínky závisí, indikativ préterita (*Kdybych býval přišel dřív, bylo by to dopadlo dobře. = Kdybych přišel dřív, dopadlo by to dobře. = Přijít dřív, dopadlo to dobře.*). Kondicionál minulý nejspíš mizí proto, že jeho tvary jsou příliš složité (nejméně tříslavné). Kondicionálové tvary se v češtině skládají z minulého příčestí příslušného slovesa a ze zvláštních kondicionálových tvarů pomocného slovesa *být* a v případě kondicionálu minulého navíc z minulého příčestí pomocného slovesa *být* a/nebo *bývat*. Kondicionálové tvary pomocného slovesa splývají se spojkami *aby, kdyby, i kdyby*.

Tvary indikativu vyjadřují kategorii času. (Tvary imperativu, kondicionálu přítomného ani kondicionálu minulého čas nevyjadřují!) Čeština rozeznává čas minulý (préteritum), přítomný (prézens) a budoucí (futurum). V préteritu (minulém čase) obsah predikátu předchází dobu promluvy. Tvary vyjadřující hodnotu préterita se tvoří analyticky pomocí minulého příčestí příslušného slovesa a přítomného finitního tvaru pomocného slovesa *být*; ve 3. osobě obou čísel je pomocné sloveso nulové (nutně se vypouští). Základním významem prézentu je, že se obsah predikátu týká okamžiku promluvy nebo časového období okolo něj (na obě strany současně). Přítomný čas určujeme i u sloves, u kterých má přítomná forma význam budoucnosti, např. ve větě *Kdy přijedeš?* Ve futurum obsah predikátu následuje po okamžiku promluvy. Tvary vyjadřující hodnotu futura se tvoří následujícími způsoby: 1) u slovesa *být* synteticky od zvláštního (třetího), futurálního kmene takovými koncovkami, jako by byly přítomné; 2) u zhruba dvaceti frekventovaných nedokonavých sloves, zejména s významem jednosměrného pohybu synteticky prefixem *po-* (u slovesa *jít pů-*) přidaným k přítomnému tvaru; 3) u ostatních nedokonavých sloves analyticky infinitivem příslušného slovesa a futurálním finitním tvarem pomocného slovesa *být*.

Dvě slovesné kategorie jsou vyjadřovány všemi slovesnými tvary bez výjimky, určitými i neurčitými: vid a slovesný rod.

Vid rozeznáváme dokonavý (perfektivní) a nedokonavý (imperfektivní). Vid vyjadřuje vnitřní časovou organizaci děje: dokonavá slovesa pojmají děj jako celek, jako událost, jako završený; slovesa nedokonavá děj uchopují v průběhu, jako proces. Při časování slovesa se vid nemění, sloveso má ve všech svých tvarech stejný vid. Dvojice příbuzných sloves s tímž významem, ale rozdílným videm se označují jako vidové dvojice. (Oba vidy beze změny formy jsou schopna vyjádřit slovesa obouvidová, jako např. *věnovat, akceptovat*.) Zásadní rozdíl mezi dokonavými a nedokonavými slovesy spočívá v tom, že nedokonavé sloveso má v indikativu aktiva různé tvary pro každý ze tří časů (*večeřela jsi-večeříš-budeš večeřet; šli jsme-jdeme-půjdeme*), kdežto sloveso dokonavé má pouze tvary préterita a tvary prézentu (*povečeřela jsi-povečeříš; přišli jsme-přijdeme*). Přítomná

tvary dokonavých sloves vyjadřují nejčastěji budoucnost, někdy však tzv. neaktuální přítomnost nebo všeobecnou platnost.

Slovesný rod může být v češtině činný (aktivum), trpný opisný (pasívum participiální) a trpný zvrtný (pasívum reflexivní). Aktivem vyjadřujeme činnost entity, která je v pozici podmětu (*prodavačka zabalila šunku, slunce svítí*), pasívem činnost někoho jiného (*o tom se bude teprve diskutovat, raněný byl transportován na chirurgii*). Početná menšina sloves je schopna vyjádřit jen jeden slovesný rod: např. sloveso *moci* vyjadřuje vždy rod činný, sloveso *dát se* (s modálním významem, např. *to se nedá vydržet*) vždy rod trpný (pasívum zvrtné). Tvary participiálního pasíva se skládají z trpného příděje příslušného slovesného lexému a z libovolného tvaru pomocného slovesa (*být/bývat/bývávat*). Tvary reflexivního pasíva se skládají z aktivního tvaru příslušného slovesného lexému a z volného tvarotvorného morfému *se*. (Stejnou formu jako tvary reflexivního pasíva mají i aktivní tvary reflexivních sloves; při rozhodování, zda určit slovesný rod trpný zvrtný, nám může pomoci, když zjistíme, že slovesný tvar má stejný význam, jaký by měl tvar opisného pasíva.)

Poslední morfologickou kategorií, kterou může v češtině vyjadřovat slovesný tvar, je jmenný rod (mužský životný, mužský neživotný, ženský, střední). Jmenný rod vyjadřují právě ty slovesné tvary, které obsahují rodovou koncovku: přechodník minulý i přítomný, příděje trpné i činné (minulé). Příděje činné je v řečových komunikátech vždy složkou nějakého složeného slovesného tvaru, příděje trpné je složkou složeného slovesného tvaru většinou; jmenný rod tedy obsahují všechny složené slovesné tvary, jejichž složkou je příděje.

Jak již bylo řečeno výše, pokud při morfologickém rozboru slovesného tvaru označíme tvar za verbum finitum, jako první u něj určíme osobu, poté číslo a poté způsob. Je-li způsob oznamovací, určíme i čas. Následuje určení vidu a slovesného rodu, a je-li složkou tvaru příděje, určíme nakonec jmenný rod.

Při morfologickém rozboru neurčitých tvarů je nejprve třeba tvar pojmenovat: infinitiv, přechodník přítomný, přechodník minulý, popř. příděje trpné. Příděje činné neurčujeme jako samostatný slovesný tvar nikdy, poněvadž nemůže být samostatně

použito. Příčestí trpné určujeme jako samostatný tvar ve spojeních typu *nechal jsem otevřeno*, nikoli ve složených slovesných tvarech, jako např. *nebyla by obviněna*. Infinitiv určujeme jako samostatný tvar vždy kromě případů, kdy je součástí složeného slovesného tvaru vyjadřujícího čas budoucí (*nebudeš se bát*).

Aktivní infinitiv vyjadřuje pouze vid a slovesný rod. Infinitiv participiální pasivní, příčestí a přechodníky vyjadřují vid, slovesný rod, jmenný rod a číslo.

3 Konjugační systém češtiny

Třída a vzor nepatří mezi morfologické kategorie, tj. gramatické významy sloves. Určením vzoru identifikujeme konjugační typ příslušného slovesa, tak jako určením vzoru u jména identifikujeme jeho deklinační typ. Zařazování do slovesných tříd je vlastně jakýmsi pomocným prvním krokem k této identifikaci konjugačního typu. Konjugační typ slovesa je totiž dán tvořením jeho tvarů jak od přítomného, tak od minulého kmene. V češtině můžeme klasifikovat slovesa buď do pěti tříd podle kmene přítomného (mimo toto dělení zůstanou slovesa izolovaná), nebo do šesti tříd podle kmene minulého (bezezbytku, tj. včetně izolovaných sloves). Abychom určili konjugační typ, je ve skutečnosti třeba provést obě klasifikace, přesněji řečeno zjistit podobu obou kmenů.

Tradiční školský postup při určování vzoru vede přes dělení do tříd přítomných. Při něm si všímáme tvaru 3. os. sg. ind. prez. akt., z něhož je dobře patrná kmenotvorná přípona:

1. třída *-e-* (*nes-e-0*, *ber-e-0*, *maž-e-0*, *peč-e-0*, *tř-e-0*);
2. třída *-ne-* (*tisk-ne-0*, *hr-ne-0*, *za-č-ne-0*), výjimečně též *-me-* (*vy-j-me-0*);
3. třída *-je-/-uje-* (*kry-je-0*, *kup-uje-0*);
4. třída *-í-* (*pros-í-0*, *trp-í-0*, *sáz-í-0*);
5. třída *-á-* (*děl-á-0*).

Do žádné přítomné třídy nelze zařadit slovesa označovaná jako izolovaná. Tuto skupinu tvoří slovesa, jejichž tvary přítomného nejsou všechny tvořeny podle téhož slovesného vzoru:

- a) atematické sloveso *být* – atematické jsou jeho tvary začínající v písemné podobě na *j-*; jeho tvary futurální a imperativní, mající kořen *bud-/bud'*, se časují pravidelně podle 1. třídy;
- b) atematická slovesa *jíst* a *vědět* a všechna slovesa od nich odvozená slovotvornou předponou (*sníst, dopovědět* atp.);
- c) sloveso *chtít* (a *zachtít se*).

Když jsme zařadili sloveso do přítomné třídy, musíme v rámci této třídy určit i vzor. Pro určení vzoru je rozhodující tvar minulého příčestí, v němž je kmenotvorná přípona minulého kmene ve své základní variantě. (Je dobré uvědomit si, že jsme mohli postupovat i obráceně: kdybychom si byli nejprve všimli tvaru minulého příčestí, byli bychom podle něho určili infinitivní třídu; ke vzoru bychom se pak byli dostali na základě tvaru 3. os. sg. ind. prez. akt.) Uvnitř přítomných slovesných tříd rozlišujeme tyto konjugační typy („vzory“):

- 1. třída: nes-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona, bez měkčení;
 pek-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona, s měkčením (např. *k-č*);
 br-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-, bez měkčení;
 maz-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-, s měkčením (např. *z-ž*);
 tř-e-l-0 – kmenotvorná přípona -e-;
- 2. třída: tisk-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona;
 hr-nu-l-0 – kmenotvorná přípona -nu-;
 za-č-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-;
- 3. třída: kry-0-l-0 – nulová kmenotvorná přípona;
 kup-ova-l-0 – kmenotvorná přípona -ova-;
- 4. třída: pros-i-l-0 – kmenotvorná přípona -i-;
 trp-ě-l-0 – kmenotvorná přípona -e-/-ě-;
 sáz-e-l-0 – kmenotvorná přípona -e-/-ě-;
- 5. třída: děl-a-l-0 – kmenotvorná přípona -a-.

Jak je vidět z tohoto přehledu, pro rozpoznání, zda se sloveso ve čtvrté třídě časuje podle vzoru „trpí“, nebo podle vzoru „sází“, poukaz k minulému kmeni nestačí. V tomto

případě jsou rozhodující tvary imperativu (v jiných případech však určovat třídu nebo vzor podle imperativních tvarů nelze!): pokud tyto tvary obsahují kmenotvornou příponu -ej-/-ěj-, jde o vzor „sází“ (*neobracej, sháněj*), pokud ne, o vzor „trpí“ (*nedrnič, zadrž*). (Jde-li o sloveso, u něhož není užívání imperativu obvyklé, můžeme si pomoci dějovým slovesným adjektivem: *šedivějící* vs. *visící*.)

V češtině je několik sloves, která lze zařadit do přítomné třídy, avšak která nelze jednoduše zařadit ke vzoru. Jde o nepravidelná slovesa, která mají neobvyklou kombinaci přítomného a minulého kmene: např. *bát se, stát, spát* (4. tř.), *mít* (5. tř.), *stát se* (2. tř.), supletivní *jít* (1. tř.). Existují rovněž slovesa, která přecházejí od jednoho konjugačního typu k jinému (kolísají mezi „vzory“): např. *myslit/myslet* („prosí“/„trpí“), *musit/muset* („prosí“/„sází“), *sypat* („bere“/„dělá“), *klouzat* („maže“/„dělá“), *navléci/navléknout* („peče“/„tiskne“) aj. – u nich je vhodné při morfologickém rozboru určit oba tyto vzory, není-li vzor z konkrétního tvaru zřejmý.

3.3.4 Příklady morfologického rozboru sloves

Víte, co je v naší firmě nového? Starost o zákazníky jsme soustředili do jednoho místa. V novém zákaznickém centru na náměstí nás můžete navštívit od pondělí do pátku 9.00–17.00. Jsme zde připraveni sjednat s vámi novou smlouvu, změnit údaje ve stávající smlouvě i přijmout platbu. Kdybyste potřebovali radu, rádi se vám budeme věnovat. Přijdete-li k nám, neprohloupíte. Neváhejte, těšíme se na vaši návštěvu.

víte – VF, 2. os. pl. ind. prez. impf. akt., atem. sloveso

je – VF, 3. os. sg. ind. prez. impf. akt., atem. sloveso

soustředili jsme – VF, 1. os. pl. ind. pret. pf. akt. m. a., 4. tř., vzor „prosí“ (příč. min. + prez. tvar pom. slovesa)

můžete – VF, 2. os. pl. ind. prez. impf. akt., 1. tř., vzor „peče“

navštívit – VInf, infinitiv, pf. akt., 4. tř., vzor „prosí“

jsme připraveni – VF, 1. os. pl. ind. prez. pf. pas. m. a., 4. tř., vzor „prosí“ (příč. trp. + prez. tvar pom. slovesa)

sjednat – VInf, infinitiv, pf. akt., 5. tř., vzor „dělá“

změnit – VInf, infinitiv, pf. akt., 4. tř., vzor „prosí“

přijmout – VInf, infinitiv, pf. akt., 2. tř., vzor „začne“

potřebovali byste – VF, 2. os. pl. kond. přít. impf. akt. m. a., 3. tř., vzor „kupuje“ (příč. min. + kond. tvar pom. slovesa)

budeme se věnovat – VF, 1. os. pl. ind. fut. impf. akt., 3. tř., vzor „kupuje“ (inf. akt. + fut. tvar pom. slovesa)

přijdete – VF, 2. os. pl. ind. prez. (význ. bud.) pf. akt., 1. tř., neprav.

neprohloupíte – VF, 2. os. pl. ind. prez. (význ. bud.) pf. akt., 4. tř., vzor „prosí“

neváhejte – VF, 2. os. pl. imp. impf. akt., 5. tř., vzor „dělá“

těšíme se – VF, 1. os. pl. ind. prez. impf. akt., 4. tř., vzor „prosí“